

1877

Ահաւասիկ դարձեալ նոր տարի: Երկանց և աղետից նշանաւոր տարի մը անցուցինք, բազմապիսի արտաքին փնասիւք և անձկութեամբ նեղեալ. սա. կայն կարծենք այս ինչ մեծապէս ուրախալի է, որ ըստ բաւականի ժիր և գործօն կենաց մէջ գտնուելով բարոյապէս, մինչդեռ մենք 'ի խնամա և 'ի դարման մեր կարօտութեանց ու արկածից սաստիկ զբաղած ենք, տարիները շուտ շուտ կը սահին, մանաւանդ թէ ժամանակն կը պակսի կը սպառուի մեր անբաւ ըղձիցն ու թեւածմանցն առջև: Խորհրդածենք և քաջալերուինք իբրև Ազգ մեր ոգե. կան բարեկենդանութեան վրայ, ոչ միայն ընդարմացեալ վիճակի մէջ չըլլալ. նուա համար, այլ և աւելի քան զչափաւորն մեր օրինաւոր զգացմանց մէջ արթ. նութիւն, աշխոյժ և ըստ այնմ նաև գործունէութիւն ունենալնուս:

Անցեալ տարւոյն սկիզբը քանի մը խօսք ընելով 'ի մուտս նորոյ տարւոյ ըսինք թէ մեր նշանաբանը պէտք է ըլլայ գլխաւորապէս ԽՈՒՍԱՆՈՒՄՈՒՆ ԳՈՐԾՈՆԷՈՂՁ ԲԻՂՆ, որուն հետեանքն է սերտ և միահոգի ըլլալ, ճշմարիտ իմաստութիւն և շահ համարելով զհասարակաց բարին, որ է հիմն ընկերութեան, ոչ միայն ըստ կրօնական օրինաց, այլ և ըստ փորձոյ ամենայն ժամանակի մարդկութեան: Հիմա ալ ուրախութեամբ կը կրկնենք թէ զնոյնը զարմանալի կերպով մը ճշմար. տեսալ տեսանք, — 'ի բաց առեալ քանի մը միանական դիտելիք կէտեր զոր յետոյ կը համարձակինք ակնարկել — գրեթէ բովանդակ 1876 տարւոյն շրջանին մէջ, որ նախընթաց տարեաց բարիք արդիւնաւորող տնկատգործութեանց վրայ ընձիւ. դեալ՝ անեցաւ ծաղկալից, և անշուշտ պատրմաստեց բազմազգի պտուղներ ներկայ և յաջորդ տարեաց համար. մանաւանդ ազգային ընկերական և ընտանեկան բարեկեցութեան վիճակը լաւցընելու նկատմամբ աւելի ևս զգալով և մեծապէս 'զգայընելով՝ սրոց և ուր պէտք է, ցրուեալ և պանդուխտ հայութեան դաւա. ուաց և այլ և այլ ներքին կողմանց մէջ ունեցած հանգամանքն ու պէտքը: Որոշն համար շնորհակալութիւն 'ի խորոց սրտէ գործողաց և զլխաւորաց գործոյն:

Հիմա մենք՝ մեր ազգութեան ներկայ վիճակին մէջ կը նմանինք, ինչպէս ոչինչ ընդհատ նաև այլ ամենայն ազգք, երկրաբան և մետաղագէտ գործավար.

ներու, կամ հնախոյզ և գետնավոր հմտասէրներու, որք քանի մը փորձով իրենց աշխատութիւնքը լիուլի պսակեալ տեսնելով՝ կը խրախուսուին առաւելագունից, և հողոյն խաւարային ընդերաց մէջ կը կտրդան շատ ծածկեալ գանձեր, և զայնս 'ի լոյս վերաբերելու կը թեկակոխեն: Անցելոյն մխիթարական յիշատակը և ապա զային բեղնաւոր արգանդը լի ակնկալութեամբ պէտք է վառէ զմեզ մոռնալու յամենայնի զգուշարութիւն, և ամենայն ժայռ կտրելու անցնելու, գիտնալով այն յորձաքար երակներէն՝ ըստ վիրգիլեայ, նիրհեալ կայծակունք զարթուցանել, և առ ժամն մութ և ծածկեալ ոսկերեր բարեաց նշոյլքը հետզհետէ աւելի պայծառ տեսնել:

Ուր որ աշուրնիս դարձընենք ընդ չորս կողմանս աշխարհի, այս կերպ չա. նից և բնութեան արգելից դէմ մութաւման մէջ կը տեսնենք զազգս և ժողովուրդս, որոնք նաև շատ անգամ բարւոյն բուռն նախանձով եթէ ոչ և այլ ոգւով, վնասակար ճոճումներ ու խոտորումներ ալ կը կրեն իրենց ընթացից մէջ, ուղղութեան հին՝ մանաւանդ թէ անհնանալի ճամբէն չեղելով. ինչպէս նաև կը տեսնենք և զայլս բազմազոյնս որ իրենց առժամանակեայ և կամ դարական խոտորումներէն տակաւ կը դառնան առ ուղղութիւն: Ակնարկ մը տանք մեծամեծ ազգաց ներքին և արտաքին կացութեանցը, կրիցն ու կենսական շարժմանցը. ակնարկ մը տանք նաև Արեւելից դրանց մէջ տաւաղեալ քանի մը ժողովրդոց օրինաւոր եռանդն ու յառաջադիմութիւնը ուշիւ գիտելու, և թերևս շատ իսկ բաւական են ըսածնուս ճշմարտութեանը: Աւելին ընթերցողաց կը թողունք մի առ մի նկատել և խորամուխ ըլլալ ըստ կարեւրոյն 'ի վիճակ ամենայն մեծ և փոքր ազգաց և ժողովրդոց, յորոց ամենէն աւելի փոքրածիւրն անգամ ջանացող են մեծագունից և յառաջացելոց օրինակին հետամուտ ըլլալու:

Մեր հին և նոր աստուածաբանաւ հարքն ալ և մեծահոգի ամիրայքն ու սեպուհք, ըստ մասին նաև ժողովրդականք ոմանք՝ շատ իսկ մեզ դիւրեցին և հարթ թեցին ազգային բարոյական մետաղախուզութեան և հնախուզութեան ասպարէզը, այնպիսի աւանդներով և անմահական յիշատակներով ու օրինակներով, որ մի միայն խայծ ու հրապուրանք կ'ըլլան մեր սրտիցը, և աշխարհիս համայնասփիւռ կողմերէն կը ձգեն ու կը կեդրոնացնեն զմեզ հոգւով 'ի մի սէր և 'ի կեդրոն բարոյ հասարակաց: Ահաւասիկ ժամանակ է ուրեմն՝ և դէպ ժամանակ որ անոնց պակասը լրացնենք, ինչպէս որ լրացնելու ճգանց հետ ենք, այլ և այլ իրաց նկատմամբ իրենց փափաքանաց արդիւնապէս կատարումն տալով, որուն համար զոհեցին ոմանք բովանդակ հանգիստնին, ինչուան նաև կեանքերնին, յաւելլով նոր և աղէկ կշռադատեալ ձեռնարկութիւններ որք բարեբեր ըլլան յապագայս: Սակայն, կը կրկնենք դարձեալ, նոյն իմաստուն՝ որ է ըսել խո. հեմ և աշաւուրջ՝ զործունէութեամբ, չմոռնալով միշտ մեծանուն քաղաքագիտի մը առածը, թէ Խ վեր քան զամենայն մի՛ կարի նախասնձայոզոքիւն¹: Անոր համար՝ բաւական չէ որ և իյէ յառաջացեալ ազգաց՝ զորս իրեւ գերագոյն օրինակներ պէտք է համարինք, միայն բարոյական զարգացումներ տեսնել կամ լսել կոյր զկուրայն հետևող չըլլալու համար, այլ իբրև 'ի դաստիարակութեան

1 Surtout pas trop de zèle. (Tall.)

պատանեաց և 'ի չափ հասելոց, պէտք է նաև իմանալի ստուերն ալ զգուշեալ հեռատեսել, բարւոյն և ճշմարիտ գեղեցկին լոյսը աւելի հաճոյական ընելու համար. ցուցընել կ'ըսեմ կամ տեսնել ազգաց իբրև մէկ զանգուած ունեցած նշա, նաւոր տկարութիւնքն ու զեղծմունքը, ինչ ինչ ֆիասակար սկզբունքն ու ոգին, որպէս զի խորշիք անոնցմէ, գիտնալով որ ամենայն ինչ 'ի նոսա մեղի համար կամ յարմար չէ: Այս ալ աւելցընենք հարևանցի որ այս կէտերը գիտելու ենք գլխաւորապէս մեր մերձաւոր վերաբերութեանց մէջ ըստ տեղեաց և անձանց, մեկը մանաւանդ՝ որ գրեթէ ամենայն ազգաց մէջ զրուեալ կ'ապրինք, ինչպէս ոչ ինչ ընդհատ նաև անոնց գրականութեամբ սնած ժամանակնիս:

Այս ընտրողութեան պակասութեան է որ մեր մէջ կը տեսնենք յախուռն նկրտումն օտար ազգաց նմանողութեան, Օրինակ իմն. ո՞վ չգիտեր Գաղղիոյ զըլ-խաւորապէս քանի մը զրչաց փիլ. վարդապետութեանց և այլ և այլ գրութեանց՝ հանդերձ իրենց առաջին կարգի զարմանալի տաղանդովը, իրենց հայրենեաց բարոյապէս և նիւթապէս հասուցած ֆիասը: Այս առանկ ըլլալով մեծաւ ցաւով և զարմացմամբ է տեսնելը ժամանակէ մը հետէ ազգերնուս բազմաթիւ երիտաւարաց առ այսպիսիս միտումը. ևս առաւել երբ հոգեւորական իսկ միայնարանէ մը 'ի դովեստ այնպիսեաց մէկուն գրութիւններ դուրս կը հրատարակուին, և նորին, թէպէտև ինչպէս ըսինք, ամենաբալ զրչի՝ այլ ոչ ողջամիտ տաղանդի, փիլիսոփայութեան զանազան նախադասութիւնքն իբրև վկայութիւնք ինչ ինչ ապացուցութեանց բերուած կը կարդացուին: Նմանապէս զարմանաց և ցաւի նիւթ է տեսնել նոր հրատարակեալ շատ գիտնական և շատ ազգասէր Հանդէս մ'ալ որ զանգեալ է այս ոգւով, ըստ նմանութեան Գաղղիոյ և Գերմանիոյ քանի մը բարձր և յառաջադաս հանդիսից: Եւ այս անընտրողութեան հետ և անոր հետեանք՝ ներուի մեղի ըսել, եթէ կապակցեալ կը տեսնենք սկզբնաւորութիւն մը տեղ տեղ պահանջողական և պարծենկոտ, կամ մեր նախընթաց բացատրութեամբն ըսելով, չափազանց նախանձայուղութեան, խառն ընդ անոճ երգիծաբանութեան, արհամարհելով այլոց զգուշաւոր սկզբունքն՝ որ է հիմն ուղիղ դաստիարակութեան, մինչև համարելու չափ թէ այս ինչ կամ այն ինչ գիտութիւն և գիտնականի դրութիւնքը կարող չեն գիտնալ անանկ անձինք՝ որ բոլոր կեանքերին, ոչ վաղանցուկ պարբերական լրագրութեան, այլ ծանր ուսմանց նուիրած են. և որ մեծն է՝ տոհմային և բազմարդիւն անձանց նուիրական անունն ու պատիւն անպատճառ թշնամանել անգէպ ձեռնարկութեամբ: Այս չափազանց նախանձայուղութեան արգասիք կ'ըլլայ միանգամայն՝ անէակ ընդ ղիմաբաններ ծնուցանել մոռը մեղի, կամ մեր չափազանց ըմբռնած ճշմարտութեանց դէմ, գրեթէ իբրև զփոփաղելին Տոն Գիշոր՝ զազօրիս 'ի հեռուստ իբրև ասպետներ երևակայելով և անոնց դէմ գրչի սրով շահատակելով, և առանց հիմնական պատճառարանութեանց՝ մեծ մեծ դատաստաններ վճռել. գաւառական առանձին լեզու մը ըստ իւրիք ձևակերպեալ՝ այլ և բազում իւրիք մեր բուն հայրենի լեզուին կերպարանքը չունող, մանաւանդ թէ շատ տեղ մայր գրաբառի հակառակ ընթացող՝ իբրև հայկական գրականութեան բացարձակ լեզու պահանջել որ ըլլայ, աւելորդ և մեռեալ համարելով բացէ 'ի բաց դրաբառը և փոքր Ասիոյ ամենայն կերպ աշխարհաբառը աղաւաղ խառնուրդ մը: Եւ հա այս

նկատմամբ երկու խօսքով համառօտենք այս տեղ մեր կարծիքը, զոր երկարօրէն ալ պատմական տեսութեամբը և շատ ապացուցութեամբը կրնայինք հաւատ տել, եթէ գրութիւնն իսկ ներէր:

Յանկալի է որ աւելի միտք զնէին այս խնդրոյն միջամուխ քննադատք թէ մեր գրաբառն՝ իրիւ զլատիններէն և իբրեւ զհին յունարէնն անմահական լեզու մ'է իր ունեցած ճոխութեամբն ու կորովովը, վսեմ ու ճկուն ձրիւքը, և ամեն կերպ գրութեանց յարմար, միայն թէ 'ի գրիչ աստուար դիպիցի, ըստ վկայութեան նորոյ Բաղրատունոյն: Ինչպէս որ յայտնի կ'երևի մեր հին մատենագրութեան, և մանաւանդ ոսկեդարու զանազան գրչաց վրայ, իբրեւ ընտիր և օրինակագիր լեզու գրականութեան. որ և նոյն իսկ ճիշդ գիտութեանց և աներկդիմի բացատրութեանց ճահաւոր է՝ եթէ ուզուի, ըստ ամենայնի գրեթէ նման լատիններէնի, որով կը խօսուի իսկ դեռ, կ'ուսուցուի և կը մատենագրուի շատ զանազան կողմեր և բարձր ուսումնարաններու և ժողովներու մէջ մեծաւ յարգութեամբ և օգտիւ, (ինչպէս նաև վերջերս 'ի Պետրբուրգ յարեւելագիտական ուսումնաթողոյն): Իսկ աշխարհաբառի նկատմամբ կը կարծենք թէ հիմակուան եղած կերպ կերպ գաւառականներէն մին զլատերապէս՝ որ մեզ կ'երևի ճաճ կաստանի գրչաց մէջէն ոմանց գործածածն՝ ըստ բաւականի մաքրեալն, դեռ աւելի զտուելով և աւելի պատուաստուելով գրաբառի կանոնաւորութեանց վրայ, պիտի ըլլայ ոչ շատ հեռու ժամանակաւ դիւրահասկանալի և դիւրաւ գրելի սովորական ազգային լեզու, առանց անուական զլատեր գաւառականին իրեն եզականութիւնը բոլորովին կորսնցնելու. որ է ըսել թէ մեր խօսքը մուկէն և ծանրաբեռնեալ ու կըցկտուր ռամկերէններէն պիտի դառնայք դեռ նոյն իսկ երկու դար առաջ գործածուած օրինաւոր և մաքուր աշխարհաբառին, որ նոյն ժամանակն զանազան գրութեանց և մանաւանդ մեր Մխ. Արքաջօր տպած ֆրիստոնէական վարդապետութեան մէջ յայտնապէս կը տեսնուի, ինչպէս որ ինքն ալ գեղեցիկ կերպով յառաջաբանին մէջ կը զեկուցանէ, ինչ ինչ միայն անշուշտ աւելի վերածելով հին կանոնական ոճոյ, իրով և գրաբառը, դարձեալ կ'ըսենք, անկարելի է որ մեռնի, ոչ միայն աշխարհաբառի մայր և դայեակ ըլլալուն համար, — յորմէ նախ պէտք է սնանի ոչ սոսկ գրագէտն, այլ և ամենայն ճիւղի ուսման պարագայով ազգայինն, անոր արմատներովը, կանոնաւոր ածանցներովն ու բարդութիւններով զանազան ուսմանց գաղափարները բացատրելու համար, ուր և որչափ որ կը ներէ լեզունիս և ինչպէս որ բնական խեղճ կ'առաջնորդէ, որպէս զի յախուռն եւրոպական բառերով չիճողներ մեր գրութիւնները, մինչդեռ մեր լեզուին մէջ անոնց մէկ բաւական մասին համապատասխանող բառերն անպակաս են, — այլ և զինքը կենդանացնող մեզի ժամանակակից այնպիսի գրիչներուն պատճառաւ՝ որք մեծապէս սիրցուցին զինքն ու փառքը պայծառացուցին, յայտնելով անոր անբաւ գեղեցկութիւնը, և կարծես թէ իրենց գրչաց տակ քանի մը ուրիշ չքնաղ գոյներով ալ աւելի ևս գեղեցկացուցին, և միով բանիւ կրկին ևս հաւատեցին մեր մեծ զանձն ու պարծանքն ըլլալը, վեհ հանճարներու և անոնց գերագոյն զգացմանցն ու մտածութեանցը հետ զմեզ կապողը, ազգութեան միակ դրոշմն ու նուիրական աւանդը և անձկատուոր սրտից սիրտինքնն ու շարժիչը, մեր առ երբեմն փառաւոր և եր-

բեմն աղէկէ՛ղ անցեալն, և առ նախնիս թուուցանելով զմեզ և անոնց հետ կերպով մը կենսակից ընելով:

Խօսքերնիս երկընցաւ իբրեւ վիրաբուժական դրշաւ մեր քանի մը վէրքերը շօշափել ու օծանել ուղած ժամանակնիս, որով աւելի թերեւ տխրութեան պատճառ եղանք մեր ընթերցողաց՝ որոնց սիրտն արդէն իսկ զգացեալ ու մորմոքեալ է մտտ օրերուս մէջ լսուած ահաւոր և ողորմուկ արկածիւք հրկիզմանց, աւարառութեանց, բռնաբարութեանց և սպանութեանց: Սակայն եթէ տխրառիթ են ասոնք՝ բայց միանգամայն մխիթարական պիտի ըլլայ մտածելն որ 1876 տարուոյ ընթացիցը մէջ հանրական և կուտակաւոր արդիւնք ալ տեսնուեցան ու ամբարեցան ըստ զանազան տեսակի: Ինչպէս կանխաւ ըսինք՝ Ազգութիւննիս ցուցուց յայտնապէս իր կենդանութիւնը, և Արեւելից նորասիայլ և վայելչաւ կազմ ձուլման ժամանակ իրեն պատիւ ընող զգացմամբք պատշաճ և հանգիստ դիրք փունենալ ջանաց յանգամակցութեան Օսմանեան պետութեան ըստ զանազան գլխոց իր արժանաւորութիւնն աւ մարդկային իրաւունքն յայտնի ընելով, ընդդէմ աստ անդ զինքը հարստահարող աւարառուաց, Դաստիարակութեան նկատմամբ նշանաւոր պարբերականք զանազան առթիւ՝ եռանդեամբ խօսեցան, և որ ինչ պէտք է մեզի ներկայապէս՝ ջանացին աւելի ևս բացատրել և անպակաս տեսնուեցաւ, անշուշտ ուրիշ տարիներէ աւելի, խնամք և սէր կարգաւորութեան վարժարանաց, ջանք աստիճանաւոր կրթութեան և բարձրագոյն Ուսմանց ընթացիք լրումն տալու ուսումնական վարժոցի: անոր համար՝ ոչ միայն աղագբնակ ամեն քաղաքաց մէջ, այլ նաև Եւրոպայի քանի մը համբաւաւոր կողմերն շաղկերաներ աւելցան անձկանօք ուսանելու և քաջավարժ ըլլալու յարուստս, և մեր հին թարգմանչաց և երանաշնորհ Միս. Աբբազօր նման օտարաց գովելի զարգացմունքը յանձինս վերաբերելու: Գրագիտական ասպարէզն ալ ըստ բաւականի պայծառ փայլեցաւ զանազան յարգի գրուածիւք թէ՛ ըստ հնագիտականին և թէ՛ ըստ գեղեցիկ և բարոյական դպրութեանց մասին: Լսուեցան այլ և այլ տեղեր գիշերային ուսումնական համախմբութիւններ, և ազգային թատրոնական սէրն ալ՝ ըստ ներելոյ պարագայից ժամանակին, դարձեալ բաւական արժարժ տեսնուեցաւ: Ի Հնդկաբնակ ազգայինս նոյնպէս վառ երեցաւ սէր հայկաբանութեան զանազան լեզուաբանական հարցմամբք: Վերջապէս տեսնուեցաւ թէ ամեն կողմ փութալան և ճարտարգրիչ բանասէրներ և ունձնանուէր գործողներ չեն պակսիր մեզի, և ամենէն անշշան անկիւնն իսկ ինքնին քանի մը էական կայծեր բռնկած երեցուց:

Բորբոքներ հրատաւորներ ուրեմն զայնս՝ ազատ պահելով միշտ յամենայն սպառող և շիջուցանող մոլորահողմ տարածայնութեանց, և մէկ խարոյկ ձեւացընելով մեր ամենուն սրտից կրակը՝ նուիրենք զայն ոչ Անահայ, երեքն անձնաւորեալ պաշտպանին ամենայն կերպ բարեբերութեանց Հայաստանի, այլ մայրենի ոգւոյ ազգութեանս և հոգւոյ անմահութեան նախկին և արդի երախտաւորաց յաւերժայիշատակն Հայութեան, անոնց պաշտպանողական քաղցր ու գորովալից հովանեաց ներք և սկըսելով և աւարտելով յաղիւթեամբ ներկայ 1877 տարիս:

Հ. Դ. Ն.